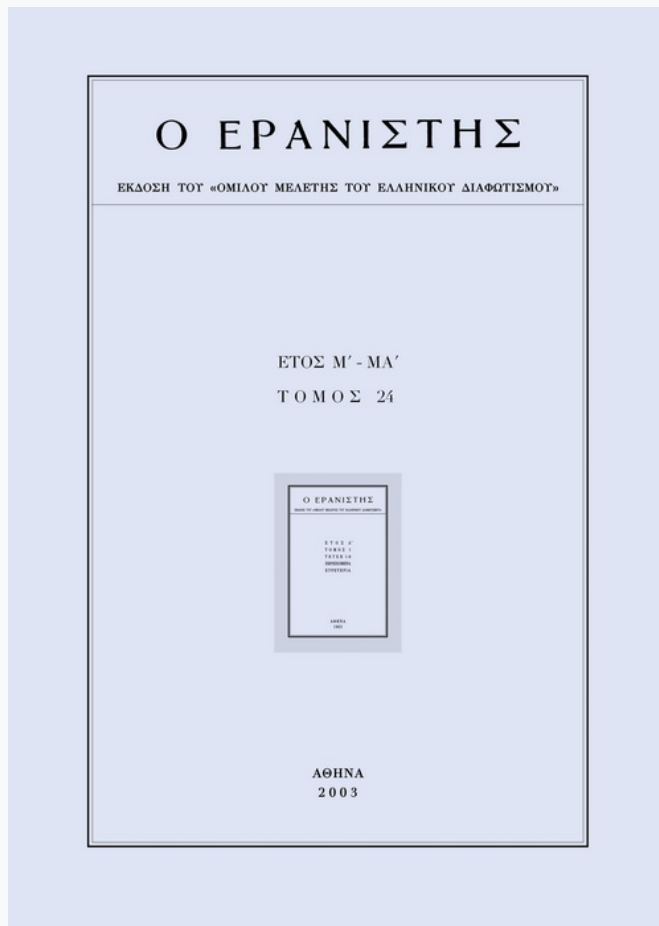

The Gleaner

Vol 24 (2003)

Ο κώδικας «Κριτίου» είναι του Νικολάου
Καρατζά

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.10](https://doi.org/10.12681/er.10)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2003). Ο κώδικας «Κριτίου» είναι του Νικολάου Καρατζά. *The Gleaner*, 24, 125–137.
<https://doi.org/10.12681/er.10>

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ «ΚΡΙΤΙΟΥ»
ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΡΑΤΖΑ

Προβλήματα πατρότητας
του χφ 974 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας

I

Ο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, δημοσιεύοντας στὰ 1907 τὴ μελέτη του «Νικολάου Κριτίου τοῦ Μεγάλου Ἐκκλησιάρχου, Συλλογὴ αὐτογράφων ἐπιστολῶν τοῦ δεκάτου ἑβδόμου καὶ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος»,¹ ἐπέσυρε τὴν προσοχὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κοινοῦ σὲ ἕναν «πολύτιμον κώδικα» ποὺ ἐντόπισε στὴν Ἀθήνα, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἰωάννη Δ. Ράλλη. Πρόκειται πραγματικὰ γιὰ ἕναν σημαντικὸ κώδικα, ἀφοῦ περιέχει συσταχωμένες δεκάδες αὐτόγραφες ἐπιστολές Ἑλλήνων τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα.

Στὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο ὅμως ὀφείλουμε καὶ τὴν προσγραφή τοῦ χειρόγραφου αὐτοῦ κώδικα στὸν μέγα ἐκκλησιάρχου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τὸν 18ο αἰώνα Νικόλαο Κριτία, διότι στὸν ἴδιο τὸν κώδικα δὲν ἀναφέρεται κάπου ὅτι ὁ Κριτίας τὸν συγκρότησε· ὁ Σπυρίδων Λάμπρος θεώρησε ὅτι ἐντόπισε τὴν ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ ἀπὸ ἕνα ἐσωτερικὸ τεκμήριο, τὸ ὁποῖο ἐνίσχυσε μὲ ἕνα ἄλλο ἐπικουρικὸ ἐπιχείρημα. Ἐκτοτε, μοιλονότι ὁ κώδικας, λίγα χρόνια ἀργότερα, πλούτισε τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἔγινε δηλαδὴ περισσότερο προσιτὸς στὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ ὡς τμήμα μιᾶς δημόσιας βιβλιοθήκης, καὶ ἔτυχε τὸ 1940 μιᾶς πολὺ ἀναλυτικῆς περιγραφῆς ἀπὸ τὸν Νέστορα Καμαριανό,² κανεὶς δὲν ἀμφισβήτησε, ὅσο γνωρίζω, τὴν ἀπόδοση τοῦ Λάμπρου: ὅλοι μιλοῦν γιὰ τὸν «κώδικα Κριτίου» ἀντλώντας, πάντα, πολύτιμο ὕλικὸ ἀπὸ τὰ περιεχόμενά του.³

1. *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 4 (1907), 206–224.

2. Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, τ. 2, Βουκουρεστί 1940, σ. 72–116.

3. Μὲ αὐτὸν τὸν λεγόμενον «κώδικα Κριτίου» δὲν θὰ πρέπει νὰ συγχέεται ἕνας ἄλλος κώδικας ποὺ σώζεται στὸ Ἀρχειοφυλάκιο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως· ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι πράγματι τοῦ Νικόλαου Κριτία, περιέχει ἀντίγραφα πατριαρχικῶν πράξεων καὶ ἔχει καθιερωθεῖ νὰ ὀνομάζεται «Β' κώδιξ Κριτίου».

Ἄν ὅμως τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ παρουσιάζω ἐδῶ εὐσταθοῦν, ὁ ἀναμφισβήτητα πολῦτιμος αὐτὸς κώδικας, ποὺ ἀπόκειται σήμερα μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 974 στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, δὲν συγκροτήθηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Κριτία ἀλλὰ ἀπὸ ἕναν ἄλλο Νικόλαο, τὸν φαναριώτη λόγιο, γραφέα καὶ συλλέκτη χειρογράφων Νικόλαο Καρατζά.

Π

Ἄς δοῦμε πρῶτα, μὲ κάθε προσοχή, τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Σπυρίδωνα Λάμπρου ποὺ τὸν ὀδήγησε νὰ προσγράψει τὴ συγκρότηση τοῦ κώδικα στὸν Νικόλαο Κριτία.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικα ὑπῆρχε ἕνας Πίνακας τῶν περιεχομένων ἐπιστολῶν μὲ αὐξοῦσα ἀρίθμηση. Τὸν πίνακα αὐτὸν ὁ Λάμπρος τὸν ἀναδημοσιεύει στὴ μελέτη του προσθέτοντας σὲ κάθε ἐπιστολὴ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο γραφῆς τῆς, ὅπως ἀναφερόταν στὸ ἀντίστοιχο ἐπιστολικὸ κείμενο. Στὴ συνέχεια παρουσιάζει τὸ βασικὸ του ἐπιχείρημα. «Ἐκ... τοῦ ἀριθμοῦ 201 τοῦ ἀνωτέρου Πίνακος διδασκόμεθα τίς ὁ συναπαρτίσας τὴν πολῦτιμον ταύτην συλλογὴν». Ἡ ἐπιστολὴ μὲ τὸν ἀριθμὸ 201 εἶχε τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή στὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων: «Κριτίου τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχου καὶ διδασκάλου πρὸς τὸν Καισαρείας Νεόφυτον ἀποκριτικὴ καὶ δηλωτικὴ εἰδήσεων διὰ χειρὸς μου». Τίς τελευταῖες τρεῖς λέξεις ὁ Λάμπρος τίς δημοσιεύει μὲ ἡμίμαυρα στοιχεῖα γιὰ νὰ τονίσει τὸ ἐσωτερικὸ τεκμήριο ποὺ θεώρησε ὅτι ἐντόπισε καὶ τὸ ὁποῖο ἀποκαλύπτει τὴν ταυτότητα ἐκείνου ποὺ συγκρότησε τὸν κώδικα, τοῦ Νικόλαου Κριτία. Νὰ διαβάσουμε τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Λάμπρου: «Ἄλλ' ἢ ἐπιστολὴ αὕτη [ἢ μὲ τὸν ἀριθμὸ 201] εἶνε αὐτόγραφος τοῦ Κριτίου, γραφεῖσα τῷ 1748 [=1742], καθ' ἃ καὶ ἡ ἐπομένη ὑπ' ἀρ. 202, γραφεῖσα τῷ 1756 [=1748].⁴ Καὶ φαίνεται μὲν ἀληθῶς ἢ ἐπιμελετημένη γραφὴ τοῦ Πίνακος ἐκ πρώτης ὀψεως διάφορός πως τῆς κατ' ἐπειξιν γραφῆς τῶν δύο ἐπιστολῶν, ἀλλ' οὐδεὶς διασταγμὸς χωρεῖ περὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ γράψαντος τὸν Πίνακα, ὅτι εἶνε αὐτὸς ὁ Νικόλαος Κριτίας, ὅστις, ἐπωφελοῦμενος τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ ὡς μεγάλου ἐκκλησιάρχου,

4. Ἐνῶ στὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων ποὺ ἀναδημοσιεύει ὁ Λάμπρος δίνει τίς ὀρθές χρονολογίες, ἐδῶ, ἀπὸ lapsus calami, δίνει τὴ χρονολογία τῆς ἐπόμενης ἐπιστολῆς: 1748 ἀντὶ γιὰ 1742, 1756 ἀντὶ γιὰ 1748. Τὰ κείμενα καὶ τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστολῶν τὰ δημοσίευσε πρόσφατα, ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, δίνοντας μάλιστα καὶ σὲ πανομοιότυπο τὰ σχετικὰ φύλλα (φ. 323^v καὶ 324^{v-v}), ἢ Ἐλένη-Νίκη Ἀγγελομάτη-Γσουγκαράκη, «Νικόλαος Κριτίας. Βιογραφικὰ καὶ ἐργογραφικὰ», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984), 339–341 καὶ πίνακες μῆ-ν'.

εὐλόγως ἠδύνατο νὰ συγκροτήσῃ τὴν συλλογὴν ταύτην, ἅτε μέγα δυνάμενος ἐν τῷ πατριαρχείῳ». Μὲ ἄλλα λόγια τὸ βασικὸ ἐπιχέρισμα τοῦ Λάμπρου ἐπικυρώνεται ἢ ὄχι ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι τὸ ἴδιο χέρι ἐκεῖνο ποὺ ἔγραψε τὶς ἐπιστολὰς αὐτὰς μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔγραψε τὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων στὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικα.

III

Τὸ πρῶτο λοιπὸν ζήτημα ποὺ τίθεται εἶναι ἂν ἡ ἀρ. 201 ἐπιστολὴ στὴν ὁποία ὁ Νικόλαος Κριτίας ἀπευθύνεται στὸν Καισαρεῖας Νεόφυτο εἶναι γραμμένη ὀλόκληρη ἀπὸ τὸ χέρι του. Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ. Ἄλλος ἔχει γράψῃ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς· ὁ Κριτίας ἔγραψε μὲ τὸ χέρι του μόνον τὴν ἀποφώνησίν της καὶ σημείωσε τὸ ὄφρικο καὶ τὸ ὄνομά του:

τῆς ὑμετέρας θεοσεβεστάτης πανιερότητος,

ὅπως εἰς τοὺς ὁρισμούς,

ὁ μέγας ἐκκλησιαρχῆς Κριτίας,

εἶναι οἱ αὐτόγραφες φράσεις του.⁵ Ἀντίθετα ἡ ἐπόμενη ἐπιστολή, ἡ ἀρ. 202, ποὺ ἀπευθυνόταν στὸν μέγα ποστέλνικο Δημητράσκο εἶναι ὀλόκληρη γραμμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαρχῆ.

Τὸ ὅτι δύο χέρια ἔχουν γράψῃ τὴν πρώτη ἐπιστολὴ διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ διαφορετικὸ ὕφος τῶν γραφῶν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπιμέρους ἰδιαιτερότητες ποὺ ἐντοπίζουμε. Βέβαια τὸ δείγμα γραφῆς τοῦ Κριτία στὴν πρώτη ἐπιστολὴ περιορίζεται σὲ τρεῖς μόνον φράσεις, ἄφθονο ὡστόσο ὕλικὸ γιὰ ἀσφαλέστερη σύγκρισή μᾶς δίνει ἡ ἐπόμενη, αὐτόγραφη στὸ σύνολό της, ἐπιστολή του. Παρατηροῦμε λοιπὸν πῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διαφορὰ στὸ ὕφος τῶν δύο γραφῶν, ὁ πρῶτος ἔχει ἕνα ἰδιαιτέρου τρόπου νὰ γράφῃ τὶς κεραῖες ὁρισμένων γραμμῶν — τοῦ μ γιὰ παράδειγμα, καθὼς σχηματίζει καμπύλη πολὺ χαρακτηριστικὴ πρὸς τὰ ἀριστερά, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ τὴν κεραία τοῦ γράμματος ρ—, πράγμα ποὺ δὲν παρατηρεῖται στὴν πιὸ στρωτὴ γραφὴ τοῦ Κριτία.

Μὲ τὸν ἴδιο ἐπιτηδευμένον τρόπο εἶναι γραμμένα τὰ γράμματα μ καὶ ρ, ποὺ πήραμε ὡς παράδειγμα, καὶ στὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων ποὺ προτάσσεται στὸν κώδικα (βλ. ἐδῶ, σ. 130, πανομοιότυπο τοῦ φ. 1^ο). Κατὰ συνέπεια θὰ γνωρίζουμε ἐκεῖνον ποὺ συγκρότησε τὸν κώδικα καὶ ἔγραψε τὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων ἐπιστολικῶν κειμένων, ἂν ἀναγνωρίζουμε τὴν

5. Βλ. τὸ πανομοιότυπο ποὺ ἀκολουθεῖ ἄς σημειωθεῖ πῶς κάποιον νεότερο «βάνανσο» χέρι ἔχει ἐπαναλάβῃ τὸ κείμενο τῆς ἀποφώνησίν τοῦ Κριτία.

σταντινουπόλεως πολύ πριν από την ήμερομηνία αυτή· από το έτος όμως αυτό μαρτυρείται να κατέχει το σημαντικό όφφίκιο του μεγάλου έκκλησιαρχη.⁷ Ο Καρατζάς μαρτυρείται να έχει ένα μικρότερης σημασίας όφφίκιο του ίδιου πατριαρχείου, το όφφίκιο του λογοθέτη του γενικοῦ, από την προηγούμενη χρονιά, το 1731.⁸ Είναι κατά συνέπεια όχι μόνο πιθανή ή συνυπαρξή τους στον ίδιο τόπο αλλά και ευεξήγητες οι ύπηρεσίες που ο νεότερος Νικόλαος Καρατζάς προσέφερε στον μέγα έκκλησιαρχη, όταν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας πώς ο Καρατζάς ήταν και μαθητής του Κριτία.⁹ Μιάν από τις ύπηρεσίες αυτές, που είχε προσφέρει στον Κριτία, ανάκαλεσε ο Νικόλαος Καρατζάς στη μνήμη του, όταν συγκροτούσε τον Πίνακα τῶν περιεχομένων ἐπιστολῶν στον κώδικα, και σημείωσε: [ἐπιστολή] «Κριτίου τοῦ μεγάλου έκκλησιαρχου και διδασκάλου πρὸς τὸν Καισαρείας Νεόφυτον ἀποκριτικὴ και δηλωτικὴ εἰδήσεων [γεγραμμένη] διὰ χειρὸς μου».

Ἡ ἀπόδοση τῆς δημιουργίας τοῦ κώδικα στον Καρατζά συνεπιφέρει και τὴν ἀκύρωση τοῦ πρόσθετου ἐπιχειρήματος που ὁ Σπυρίδων Λάμπρος παρούσισε για να ἐνισχύσει τὴν προσγραφή τοῦ κώδικα στον Νικόλαο

7. Ἡ νεότερη ἐργασία για τὸν Νικόλαο Κριτία (ἔπου και ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία) εἶναι τῆς Ἑλένης-Νίκης Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Νικόλαος Κριτίας...»· δημοσιεύτηκε στους δύο πρώτους τόμους τοῦ περιοδικοῦ *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984), 281–402· 2 (1986), 197–303. Τὰ βιογραφικά του στλις σ. 289–308 τοῦ πρώτου τόμου. Χρήσιμη εἶναι πάντα, για τὰ ἀρχαιακά στοιχεῖα που δημοσιεύει, ἡ μελέτη τοῦ Βαγγέλη Σκουβαρά, «Νικόλαος Κριτίας Προυσαεύς. Τὸ στόμα τῆς συνόδου (Συμβολή στη βιογραφία του)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 9 (1961), 53–112.

8. Μὲ τὴν ιδιότητα αὐτὴ ὑπογράφει σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τῆς 11ης Ἰανουαρίου 1731· βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικά γράμματα και ἄλλα ἔγγραφα και σημειώματα τοῦ ις'–ιη' αἰῶνος ἐκ τοῦ Κώδικος τοῦ Ἰερακος (Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἑλλ. 1474)», *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 12 (1962), 142.

9. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ ἐπιστολή τοῦ Κριτία πρὸς τὸν Καρατζά· τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Χ. Φιλητά, «Χειρόγραφα», *Πανδώρα* 9 (1858–1859), 443–444 (βλ. και Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικά γράμματα...», *ὁ.π.*, 143). Τὸ χειρόγραφο περιήλθε στη Βιβλιοθήκη Σπυρίδωνος Λάμπρου και πήρε τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 24 (βλ. τὴν περιγραφή που ὁ ἴδιος ὁ κάτοχος συνέταξε, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθῆναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Δ' Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης Σπυρ. Π. Λάμπρου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 17 (1923), 401–414). Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς στὰ φ. 48^ο–49^ο. Τὸ χειρόγραφο γνώρισε νεότερη περιγραφή ἔταν ἡ Συλλογὴ Λάμπρου περιήλθε στὸ Σπουδαστήριο Βυζαντινῆς και Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (βλ. Γ. Θ. Ζώρας – Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς και Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1964, σ. 46–63).

Κριτία. Συγκεκριμένα, ο Λάμπρος είχε υποδείξει έναν άλλο κώδικα,¹⁰ στον οποίο ο Κριτίας είχε φιλοτεγήσει πίνακες, για να υποδείξει «τήν τάσιν τοῦ πνεύματος τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχου, φιληδοῦντος εἰς τὴν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναγωγὴν ὁμοιογενοῦς ὕλης καὶ τὴν σύνταξιν ἐπιμελῶν πινάκων, οἷος καὶ ὁ προτεταγμένος τοῦ κώδικος τῶν ἐπιστολῶν».¹¹ Ἐπιχείρημα ὅμως ποὺ χάνει αὐτόματα τὴν ἀποτελεσματικότητά του, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὰ στοιχεῖα ποὺ δώσαμε πείθουν πὼς δημιουργὸς τοῦ κώδικα ἦταν ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς. Μπορεῖ ὥστόσο κάλλιστα νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Καρατζᾶ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπίσης «τὴν τάσιν τοῦ πνεύματος») νὰ συγκροτεῖ, ὅπως ἀνέφερα πιὸ πάνω, πίνακες.

Μένει νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Καρατζᾶς συγκρότησε τὸν κώδικα καὶ νὰ ἀναζητήσουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ ὕλικό ποὺ χρησιμοποιήσε, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐντοπίσουμε κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴν πορεία τοῦ κώδικα ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Καρατζᾶ ὡς τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

IV

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνουν οἱ περιεχόμενες ἐπιστολές, τὸ 1761 ἀποτελεῖ ἕνα *terminus ante quem*, ἀφοῦ στὴ χρονιά αὐτὴ εἶναι χρονολογημένη ἡ τελευταία ἐπιστολὴ ποὺ περιέχεται στὸν κώδικα. Ὡστόσο ἡ συγκρότηση αὐτοῦ τοῦ κώδικα συνδέεται καὶ μὲ μιὰ εἰδικότερη ἀφορμὴ, πέρα ἀπὸ τὴ γνωστὴ βιβλιοφιλία τοῦ Καρατζᾶ.

Ὅπως ἔδειξαν πρόσφατες ἔρευνες, ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς, ὅταν ἀπέκτιψε, προφανῶς μετὰ τὸ 1761, τὸ ἐπιστολικὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Καραυφύλλη, ἀποφάσισε νὰ συγκροτήσῃ ἕνα χειρόγραφο ἐπιστολάριο.¹² Στὴν

10. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα ἀρ. 270 τῆς μονῆς Παντελεήμονος τοῦ Ἁθῶ, τὸν ἐπονομαζόμενον «Πινακολόγο», στὸν ὁποῖο σώζονται πίνακες σὲ διάφορα ἔργα, μετὰξὺ ἄλλων καὶ «Πίναξ τῶν ἐν τῷ τοῦ Βαλσαμῶνος συγγράμματι περιεχομένων ἀξιωμαθηνόντων κατὰ στοιχεῖον διὰ χειρὸς τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχου Κριτίου». Τὸν κώδικα, ποὺ κατὰ τὸν Λάμπρο «εἶναι ἐν ὄλῳ πιθανώτατα ἔργον τοῦ Κριτίου» (δ.π.), τὸν ἔχει περιγράψει στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ ἔργου του *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, Καίμπριτζ 1900, σ. 346.

11. *Νέος Ἑλληνομνήμων...*, σ. 220–221.

12. Ἀναφέρομαι στὴν ἀνακοίνωση τῆς Μάχης Παῖζη–Ἀποστολοπούλου, «Ἐνα ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας μετατρέπεται σὲ ἐπιστολάριο. Μία περίπτωση τοῦ 18ου αἰῶνα», ποὺ παρουσιάστηκε στὸ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο μὲ θέμα «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία (16ος–19ος αἰῶνας)» ποὺ διοργάνωσε τὸν Μάρτιο τοῦ 2003 τὸ Κέντρο Ἑρεῦ-

ἀρχὴ ἔθεσε μιὰν ἐνότητα ποὺ περιεῖχε ἐπιστολικούς τύπους, στὴ συνέχεια χρησιμοποίησε ὡς ὑποδείγματα ἐπιστολὲς ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Καρυοφύλλη καὶ στὸ τέλος προσέθεσε ὑλικὸ μὲ τὸ ὅποιο ἔκλειναν συνήθως τὰ ἐπιστολάρια τῆς ἐποχῆς, ἐκκλησιαστικούς ὕμνους κτλ. Οἱ μικρὲς διαστάσεις ποὺ εἶχε τὸ ὑλικὸ ποὺ ἀποφάσισε νὰ συσταχῶσει τὸν ὀδηγήσαν φαίνεται στὴν ἰδέα νὰ συμπεριλάβει στὸ ἐπιστολάριο ποὺ συγκρότησε ἐπιστολές, καθὼς καὶ σχεδιάσματα ἐπιστολῶν, ποὺ εἶχαν μικρὲς διαστάσεις. Ὅ,τι ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν πρώτη συναγωγὴ τὸ συστάχωσε στὸν δεύτερο κώδικα, αὐτὸν ποὺ ἐξετάζουμε, προσθέτοντας ἐπιστολές καὶ ἀπὸ ἄλλα ἀρχεῖα καὶ ἐμπλουτίζοντας, καὶ τὸν κώδικα αὐτὸν, μὲ Πίνακα περιεχομένων. Ἄς σημειωθεῖ τέλος ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Καρατζᾶς δημιούργησε ἕναν τρίτο κώδικα μὲ ἐπιστολικά κείμενα, τὰ ὅποια ἀντέγραψε ἀπὸ διαφορὲς πηγές.

V

Τὸ τελευταῖο καὶ πάντα χρήσιμο ἐρώτημα ἀφορᾷ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς πορείας ποὺ ἀκολούθησε ὁ κώδικας ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Καρατζᾶ ὡς τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὴν ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε, βρίσκεται ἀπὸ τὴ δευτέρα δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Ἄς σημειώσουμε πρῶτα πὼς οἱ δύο κώδικες ποὺ συγκρότησε ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς μὲ πρωτότυπο ἐπιστολογραφικὸ ὑλικὸ δὲν εἶχαν κοινὴ τύχη. Ὁ πρῶτος, τὸ ἐπιστολάριο, ἐντοπίζεται στὴν ἀθωνικὴ μονὴ Ἐσφιγμένου πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα: ἐκεῖ τὸν βρίσκει ὁ Μινωίδης Μηνάς τὸ 1841 καὶ τὸν περιγράφει. Στὸ ἀθωνικὸ μοναστήρι ὅμως θὰ μείνει ἀκόμα σαράντα μόνο χρόνια, ἀφοῦ τὸ 1883 βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ Μανουὴλ Γεδεών στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ πάρει, λίγο ἀργότερα, τὸ δρόμο ποὺ θὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν Bibliothèque nationale —royale τότε— στὸ Παρίσι: στοὺς χειρόγραφους κώδικές της ἐντάσσεται τὴν 21η Φεβρουαρίου τοῦ 1885.¹³

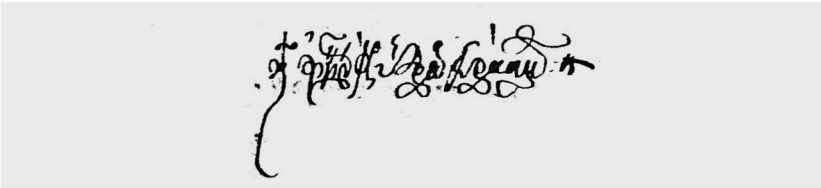
Ὁ δεῦτερος κώδικας, ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα, ἀκολούθησε ἄλλο «δρομολόγιο». Γνωρίζουμε βέβαια ὅτι ὁ Σπυρίδων Λάμπρος τὸν ἐντόπισε καὶ τὸν μελέτησε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα στὴν Ἀθήνα, στὴ βιβλιοθήκη

νης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ θὰ δημοσιευθεῖ στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου ποὺ θὰ ἐκδοθοῦν τὸ 2004.

13. Γιὰ ἕλα αὐτὰ καὶ τίς σχετικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές βλ. τὴ μελέτη ποὺ ἀναφέρω στὴν προηγούμενη σημείωση.

του Ίωάννη Δ. Ράλλη, αλλά η πορεία που ακολουθήσε γνώρισε έναν τουλάχιστον ενδιαμέσο σταθμό. Ίδου γιατί.

Στην αρχή του κώδικα υπάρχουν κάποιες δοκιμές κονδυλίου αλλά και κάποιο άλλο αποκαλυπτικό στοιχείο για την πορεία του, μία «μονοκονδυλικώς γεγραμμένη... έπιγραφή». Ο Σπυρίδων Λάμπρος διάβασε από αυτή την «έπιγραφή» μόνο το πρώτο τμήμα: † Ο Αιγίνης. «Τὰ λοιπὰ [εἶναι] δυσζύμβλητα» μᾶς βεβαίωσε ὁ διακεκριμένος παλαιογράφος.¹⁴ Ὅ,τι ἕμωσ δὲν μπόρεσε νὰ διαβάσει στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα ὁ Λάμπρος μποροῦμε νὰ τὸ ἀναπληρώσουμε ἀπὸ ὅσα στοιχεῖα μᾶς δίνει ἡ παράλληλη ἱστορία ἐνὸς ἄλλου χειρόγραφου κώδικα, ποὺ φαίνεται πὼς ἀκολούθησε τὴν ἴδια περίπου πορεία ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Ἀθήνα. Ἀναφέρομαι στὸν κώδικα ποὺ περιέχει νομοκανονικὴ ὕλη, κώδικα ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ καὶ πέρασε, καὶ αὐτός, ἀπὸ τὴν ἴδια βιβλιοθήκη, τῆς οἰκογένειας Ράλλη.¹⁵ Στὸν κώδικα αὐτὸν σώζεται ἡ κτητορικὴ ὑπογραφή: † ὁ

Χρ Σπουδαστηρίου Νεοτέρων Χρόνων Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
(olim Κουρίλα 5), φ. 160^v

Αιγίνης καὶ Ὑδρας Γεράσιμος. Κατὰ συνέπεια, τὰ δυσζύμβλητα ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ διαβάσει ὁ Λάμπρος θὰ πρέπει νὰ ἦταν οἱ λέξεις: καὶ Ὑδρας Γεράσιμος. Ὁ Αἰγίνης καὶ Ὑδρας Γεράσιμος λοιπὸν ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς κτήτορες τοῦ κώδικα καὶ ἡ «μονοκονδυλικώς γεγραμμένη... έπιγραφή» ἦταν ἡ κτητορικὴ ὑπογραφή αὐτοῦ τοῦ μεταγενέστερου κατόχου τοῦ κώδικα. Τὸ γεγονός πάντως ὅτι ὁ Γεράσιμος ὑπογράφει ὡς «Αἰγίνης καὶ Ὑδρας» καὶ ὄχι ὡς «Ὑδρας καὶ Σπετσῶν» ἢ «Κορινθίας καὶ Ἀργολίδος», μητροπόλεις ποὺ ἀνέλαβε μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε τὴν περίοδο στὴν

14. Νέος Ἑλληνομνήμων..., σ. 206.

15. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης – Μάχη Παῖζη, «Ἐνα περιώ-
νυμο νομικὸ χειρόγραφο ποὺ ἐλάμβανε: τὸ “χειρόγραφο Γ, τοῦ Γερασίμου Ἀργολίδος”.
Ἐνας ἄγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», Ἑλληνικά 45 (1995), 85–109.

ὅποια ἔγινε κτήτορας καὶ τῶν δύο αὐτῶν κωδίκων. Εἶναι τὸ διάστημα 1813–1833, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὅποια διετέλεσε μητροπολίτης τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας τὴν ὅποια μνημονεύει στὴν κτητορικὴ ὑπογραφή του.¹⁶ Μολονότι δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε πῶς ὁ χειρόγραφος αὐτὸς κώδικας ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ, ποὺ πέθανε στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα,¹⁷ ἔφτασε, τὸ νωρίτερο τὸ 1813, στὰ χέρια τοῦ Αἰγίνης καὶ Ὑδρας Γερασίμου, δὲν μπορούμε δηλαδὴ νὰ ἐντοπίσουμε τοὺς τυχόν ἐνδιάμεσους κτήτορες,¹⁸ ἢ πορεία του μετὰ τὸν Γεράσιμο εἶναι γνωστὴ: καταγόμενος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Ράλλη, ὁ Γεράσιμος κληροδότησε καὶ τοὺς δύο κώδικες στὸν Γ. Α. Ράλλη. Στὴ βιβλιοθήκη μέλους τῆς ἴδιας οἰκογένειας, τοῦ Ἰωάννη Δ. Ράλλη, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος θὰ ἐντοπίσει καὶ θὰ μελετήσῃ τὸν κώδικα ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει· στὴν ἴδια βιβλιοθήκη ὁ Zachariae von Lingenthal εἶχε μελετήσῃ, λίγες δεκαετίες πρὶν, καὶ εἶχε ἐντοπίσει ἐνδιαφέρουσα ὕλη στὸν ἄλλο, τὸν νομοκανονικοῦ περιεχομένου κώδικα.¹⁹ Ἡ κοινὴ ὁμως πορεία τῶν δύο κωδίκων σταματᾷ ἐδῶ. Ὁ κώδικας ποὺ μελετοῦμε θὰ περιέλθῃ στὸν Τομπάζη Μαυροκορδάτο, ὁ ὅποιος στὴ συνέχεια θὰ τὸν δωρίσῃ στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας· στὸ Βουκουρέστι θὰ φτάσῃ μετὰ τὶς φροντίδες τοῦ Ρουμάνου πρέσβη στὴν Ἀθήνα Ν. Filodor καὶ θὰ ἐνταχθεῖ στὴ ρουμανικὴ βιβλιοθήκη πρὶν ἀπὸ τὸ 1920.²⁰ Ὁ ἄλλος κώδικας θὰ πωληθεῖ στὴν Ἀθήνα τὸ 1944 στὸν Εὐλόγιο Κουρίλα γιὰ νὰ περιέλ-

16. Βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης – Μάχη Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο...», ὁ.π., σ. 101–102.

17. Βλ. τὰ τελευταῖα πορίσματα γιὰ τὸ χρόνο θανάτου του στὴ μελέτη τῆς Μάχης Παῖζη–Ἀποστολοπούλου, «Δημήτριος Ραμαδάνης, ἕνας ἱστοριογράφος τοῦ 18ου αἰώνα σὲ ἀφάνεια», Ὁ Ἑραμιστής 20 (1995), 24.

18. Γιὰ τὸν χειρόγραφο κώδικα μὲ νομοκανονικὸ περιεχόμενο ἔχουμε τὸ ὄνομα ἐνὸς πιθανοῦ ἐνδιάμεσου κτήτορα: «Νικόλαος Πανάκης Ὁρολογᾶς» ἔχει σημειωθεῖ στὸ recto τοῦ ἀρχικοῦ παράφυλλου δηλώνοντας προφανῶς ἕνα κτήτορα, βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλάρης – Μάχη Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο...», ὁ.π., 101–102.

19. K. E. Zachariae von Lingenthal, «Mitteilungen über eine Handschrift des Gerasimos Byzantios, Bischofs von Aegina und Hydra», *Monatsberichte der königlich-preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1880*, Βερολίνο 1881, σ. 79–81.

20. Βλ. ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ Νέστωρ Καμαριανὸς στὸ εἰσαγωγικὸ του σημείωμα πρὶν περιγράψῃ ἀναλυτικὰ τὸν κώδικα καὶ τὴ βιβλιογραφία ποὺ δίνει, Nestor Camariano, *Catalogul...*, ὁ.π., σ. 72–73. Πρόκειται ἴσως γιὰ τὸν Δημήτριο Τομπάζη Μαυροκορδάτο, βουλευτὴ Ὑδρας καὶ ὑπουργό-γενικὸ διοικητὴ Κρήτης.

θει τελικά, τὸ 1991, στὸ Σπουδαστήριον Ἱστορίας Νεοτέρων Χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.²¹

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρίτον κώδικα ποὺ ὁ Καρατζᾶς δημιούργησε ἀντιγράφοντας ὁ ἴδιος ἐπιστολικά κείμενα ἀπὸ διάφορες πηγές, μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε καὶ γι' αὐτὸν κάποιους σταθμοὺς στὴν πορεία του. Στὰ 1857 ὁ Χίου Νεόφυτος μετ' ἐπιστολή του πρὸς τοὺς ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ *Πανδώρα* γνωστοποιεῖ ὅτι ἀπέκτησε δύο κώδικες, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας εἶναι αὐτὸς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.²² Δεδομένου ὅτι ὁ Νεόφυτος ἐκλέχθηκε μητροπολίτης Χίου καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ νησί τὴν ἀμέσως προηγούμενη χρονιά, εἶναι πιθανὸν νὰ βρῆκε τὸν κώδικα στὴ Χίο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ τὸν ἀπέκτησε. Ἡ συνέχεια τῆς ἱστορίας τοῦ κώδικα εἶναι γνωστή. Ὁ Νεόφυτος Χίου, ποὺ ἀπὸ τὸ 1865 εἶχε μετατεθεῖ στὴ μητρόπολη Δέρκων, θὰ τὸν δωρίσει τὸ 1872 στὸν Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ὁποίου θὰ πάρει τὸν ταξινομητικὸ ἀριθμὸ 10²³ θὰ καταλήξει στὴν Ἀγκυρα, στὴν Τουρκικὴ Ἱστορικὴ Ἑταιρεία (*Türk Tarih Kurumu*), ὅπου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ 1932 οἱ κώδικες τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου.²⁴

21. Βλ. σχετικὰ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος – Π. Δ. Μιχαηλᾶρης – Μάχη Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο...», ὅ.π., 85 κ.έ.

22. «Περὶ τινων χειρογράφων», *Πανδώρα* 8 (1857), 305. Ὁ Νεόφυτος ὑπογράφει τὴν ἐπιστολή του ὡς «εἰς τῶν Συνδρομητῶν τῆς Πανδώρας» ἀλλὰ δὲν τίθεται θέμα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἐπιστολογράφου· βλ. Ἀθ. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 17 (1882–1883), 50. Ἀλλὰ καὶ ἡ ταύτιση τοῦ χειρογράφου κώδικα ποὺ ἀναφέρει μετ' τὸν μετέπειτα κώδικα ἀρ. 10 τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως εἶναι εὐκόλη, καθὼς ὁ ἐπιστολογράφος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλαιώδη περιγραφή του περιεχομένου του («ἐμπεριέχει... σχεδὸν τριακοσίας ἐπιστολάς διαφόρων λογίων ἀνδρῶν»), μᾶς δίνει τὴν ἐπιγραφή ποὺ ἔφερε («Ἐπιστολαὶ διαφόρων μεταγενεστέρων Ἑλλήν[ων] σοφῶν, ἀπὸ τοῦ ,αφ' Σωτηρίου ἔτους ἕως τοῦ ,αψνα'») καὶ δημοσιεύει τὸ ἐπίγραμμα ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικα. Στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸν ταυτίσουμε μετ' βεβαιότητα μετ' ἐκεῖνον ποὺ ἀργότερα θὰ περιγράψει ἀναλυτικὰ ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς (βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση). Στὴν ἐπιστολή του ἀναφέρει καὶ ἓνα ἀκόμα κώδικα ποὺ ἀπέκτησε, τὸν ὁποῖο θὰ δωρίσει, καὶ αὐτὸν, στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως: πρόκειται τὸν ἀρ. 9.

23. Ἀθ. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, «Κατάλογος τῶν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ χειρογράφων βιβλίων», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπή. Παράρτημα τοῦ Κ'–ΚΒ' τόμου, Κωνσταντινουπόλη 1892, σ. 82–95. Ὅταν ὁ Νεόφυτος δωρίσει τὸν κώδικα ἦταν πλέον μητροπολίτης Δέρκων.

24. Βλ. Paul Moraux, *Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire. Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllagos)*, Ἀγκυρα 1964, σ. XVIII–XIX, 23–25 & 206–207.

Ἐς σημειωθεί τέλος πὼς ἡ ἔρευνα ἔχει ἐντοπίσει ὅτι στὴ Χίο βρισκόνταν τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἄλλοι κώδικες προερχόμενοι ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ· γιὰ παράδειγμα, ὁ κώδικας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν δημοσίευσε ἕνα τμῆμα τοῦ ποιήματος, τῆς «ριμάδας» τοῦ Βαρνάβα τοῦ Κύπριου γιὰ τὴν πυρκαγιὰ πὸν κατέστρεψε τὸν Γαλατὰ τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1696. Κατὰ δήλωση τοῦ Γεδεὼν, ὅ,τι δημοσίευσε προερχόταν ἀπὸ «ιδιωτικὸν κώδικα σωζόμενον νῦν ἐν Χίῳ» ἀπὸ ὅπου ὁ Χίος ἱστορικὸς Κ. Ν. Κανελλάκης —καὶ πιθανότατα κτήτορας τοῦ κώδικα— εἶχε μεταγράψει γιὰ χάρις του «κεφάλαιά τινα ἐκ τούτου τοῦ χειρογράφου». ²⁵ Ἀλλὰ ἐδῶ ἀνοίγει ἕνα ἄλλο κεφάλαιο πὸν θὰ χρειαστεῖ μιὰ ἄλληπραγμάτευση.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

25. Ἡ πρώτη μνεία τοῦ κώδικα αὐτοῦ γίνεται ἀπὸ τὸν Γεδεὼν στὸ μελέτημά του «Ἐκκλησίαι βυζαντινὰ ἐξακριβούμενα, κυρίως δὲ ἡ Θεοτόκος τῶν Κύρου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900), 27 σημ. 4 καὶ ἐπανερχεται στὴ μελέτη του *Ἐρτολόγιον Κωνσταντινουπόλεως προσκυνητοῦ. Προσάρτημα*, Κωνσταντινούπολη 1904, σ. 49· βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ, ὅπως καὶ γιὰ τὴν τύχη τοῦ κώδικα αὐτοῦ σήμερα, τὴ μελέτη τῆς Μάχης Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, «Βαρνάβας ὁ Κύπριος καὶ ἡ πυρκαγιὰ τοῦ 1696 στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ὁ Ἐραμιστής* 23 (2001), 26–29. Ὁ Γ. Κ. Παπάζογλου, πὸν φαίνεται νὰ μὴ γνωρίζει τίς νεότερες αὐτὰς ἔρευνες γιὰ τὸν κώδικα, τὸν κατατάσσει στὰ «χρφ τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ μὴ ἐντοπιζόμενα εἰσέτι», «Νέα ἄγνωστα χειρόγραφα τοῦ λόγιου Φαναριώτη Νικολάου Καρατζᾶ», *Ἀπὸ Φωνῆς* 1 (2000/2001), 16–18 καὶ 27. Ὁ Κ. Ν. Κανελλάκης εἶχε στὴν κατοχὴ του ἄλλους δύο κώδικες πὸν σήμερα βρίσκονται στὴ Βιβλιοθήκη «Ὁ Κοραῆς» τῆς Χίου μὲ τοὺς ταξινομικοὺς ἀριθμοὺς 1 καὶ 26· βλ. Ἀγαμέμνων Τσελίκας, *Τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Χίου «Ὁ Κοραῆς»*, Ἀθήνα 1984, σ. 7–9 καὶ 65.